

УДК 94 (477)“19”): 008 9 (091)

Тетяна Григор'єва (м. Київ)

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ЗАКОНУ ПРО ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК СТАРОВИНИ

(продовження — початок в № 1 за 2005 р.)

Розкривається історія створення закону про охорону пам'яток старовини, розглядаються конкретні пропозиції українських науковців щодо збереження історико-культурного надбання.

Ключові слова: історико-культурна спадщина, пам'ятки археології, архітектури, історії, археологічні, історичні товариства.

На II-му Археологічному з'їзді, що проходив у грудні 1871 р. у Санкт-Петербурзі, питання про прийняття заходів по збереженню пам'яток в Росії стояло першим у порядку денному. Україну на з'їзді представляли науковці Києва: В. Б. Антонович, В. С. Іконников, П. О. Лошкар'єв, М. М. Сементовський, П. Г. Лебединцев; Одеси: В. І. Григорович, Н. П. Кондаков, О. І. Маркевич, М. Н. Мурзакевич; Харкова: Г. Ф. Карпов, О. С. Лебедев та ін. Делегати заслухали звіт про роботу комісії, створеної на I-му Археологічному з'їзді по підготовці заходів по збереженню пам'яток старовини, з яким виступив В. Г. Тизенгаузен¹. Він повідомив про те, що комісія мала наміри опрацювати всі матеріали, що надійшли в її розпорядження, зібрати і скласти звіт нормативних і законодавчих актів, що торкалися охорони і збереження пам'яток у Росії і підготувати проект заходів для обговорення на II-му Археологічному з'їзді. У звіті вказувалось, що Комісія вивчила і винесла свої пропозиції щодо форми складання “Списку пам'яток”, поділивши на розряди 1 пам'ятки зодчества; 2 пам'ятки живопису (ікони, стінописи, мозаїки і т. п.); 3 пам'ятки ліплення і різьблення; 4 вироби з металів, кісток, дерева; 5 тканини, стародавній одяг та інше. У “Списку пам'яток” повинна бути викладена історія пам'ятки, вказано на чийї землі, чи в користуванні якої установи, чи відомства вона знаходиться, подані відомості про її фізичний стан. Робота по складанню “Списків пам'яток” покладалась на діючі археологічні та історичні товариства, котрим добре були відомі старожитності певної території “Списки пам'яток”, поданих з місць, розглядає спеціально створена комісія і на їх

підставі формує один “Звід”. До складу комісії мали входити представники археологічних та історичних товариств, Академії наук, Академії мистецтв та інші. Після затвердження загального для країни “Зводу пам'яток” будь-які зміни, ремонтні чи перебудовні роботи без дозволу комісії не допускаються. На місцях, нагляд за охороною пам'яток комісія доручає окремим особам, спеціально призначеним для цієї роботи.

У обговоренні доповіді В. Г. Тизенгаузена взяли участь Л. В. Даль, І. І. Срезневський, О. І. Маркевич та ін. У своєму виступі депутат Струков звернув увагу на незадовільний стан охорони старожитностей у Криму, навів факти нищення древніх кладовищ, наголошував, що діючими законами забезпечити їх захист неможливо. Професор Новоросійського університету О. І. Маркевич підкреслював, що вдале поєднання викладання в учбових закладах різних дисциплін, наприклад російської історії, літератури, географії, дозволить вчителям більш ефективно займатися дослідженням місцевої історії і пам'яток старовини. Після ґрунтовного обговорення, “Проект заходів по збереженню пам'яток” був ухвалений². Рада з'їзду звернулася до Міністерства народної освіти з проханням взяти на себе подальшу організаційну роботу по розгляду проекту вищими урядовими установами і затвердження його імператором.

Підготовлений “Проект пам'яток” покладал на археологічні товариства нові завдання, залучаючи їх до активної діяльності в області охорони пам'яток старовини. Місцевій владі і єпархіальному відомству, до складання кінцевого варіанту “Списку пам'яток”, рекомендувалося ремонтні роботи, перебудову чи розбір

історичних споруд виконувати лише після погодження з одним із історичних чи археологічних товариств, що розташоване найближче від нього, як-то Петербурзьке, Московське, Одеське товариства.

Міністр народної освіти граф Д. А. Толстой зі свого боку передав “Проект заходів” на розгляд св. Синоду, Міністерствам внутрішніх справ і воєнного, Академії наук і Академії мистецтв. Зокрема, Академія наук для розгляду “Проекту заходів по збереженню пам’яток старовини” створила спеціальну комісію у складі академіків: Л. Є. Стефані А. А. Шифнера, А. А. Куніка, котрі детально вивчили “Проект заходів” і не підтримали його. Вони висловили думку про доцільність доручити охорону пам’яток імп. Археологічній комісії. Критично віднісся до поданого “Проекту заходів” і заступник президента Академії мистецтв великий князь Володимир Олександрович.

Голова Московського археологічного товариства граф О. С. Уваров не погодився з висловленими зауваженнями і у травні 1874 р. направив Міністру народної освіти свої пояснення на них, проте Академія наук і Академія мистецтв своїх точок зору не змінили. Академія наук вказала на шлях розв’язання спірних питань через створення змішаної комісії, котра складалася б з представників установ, що мають безпосереднє відношення до старожитностей³.

Міністерство народної освіти, враховуючи важливість своєчасного прийняття заходів по збереженню пам’яток старовини, захисту їх від подальшої руйнації, вирішило “Проект заходів” і зауваження до нього передати на розгляд осіб, що найближче ознайомлені з даною проблемою. Для цього при Міністерстві народної освіти була створена Особлива комісія для розгляду поданого “Проекту заходів по збереженню пам’яток старовини” під керівництвом заступника міністра внутрішніх справ О. Б. Лобанова-Ростовського. До складу комісії ввійшли представники Петербурзької Академії наук, Академії мистецтв, імператорської Археологічної комісії, Синоду та археологічних товариств, що на той час працювали на території Росії: Опанас Федорович Бичков — академік Петербурзької Академії наук, голова Археографічної комісії; Костянтин Степанович Веселовський — академік, економіст, неодмінний секретар Петербурзької Академії наук, редактор “Журналу Міністерства дер-

жавного майна”; Петро Іванович Лерх — вчений — орієнталіст, дослідник пам’яток бронзового і кам’яного віку Півдня і Північно-Східної частини Росії; Олександр Іванович Резанов — академік архітектури, ректор Академії мистецтв; Микола Іванович Григорович — начальник архіву і бібліотеки Синоду; Олексій Сергійович Уваров — голова Московського археологічного товариства; Олексій Єгорович Вікторов — археолог і бібліограф, співробітник Рум’янцівського музею, завідувач архівом Московської Оружейної палати; Микола Володимирович Султанов — академік архітектури, директор Інституту цивільних інженерів; Микола Никифорович Мурзакевич — віце-президент Одеського товариства історії та старожитностей

Особлива комісія розпочала свою роботу 9 листопада 1876 року. На першому засіданні члени комісії підтвердили необхідність прийняття рішучих заходів щодо збереження пам’яток. Вони навели чисельні приклади безвідповідального відношення до пам’яток старовини. Так, наприклад, недавно знайдену у Криму стародавню грецьку гробницю місцева міська дума продала за мізерну платню підрядчику робіт по розбору каміння і випалювання вапна. Представники наукових товариств заявили про свою готовність прийняти участь у підготовці “Списку памяток” і їх опису. Такі роботи розпочали Московське археологічне товариство і Одеське товариство історії та старожитностей.

Під час розгляду запропонованого “Проекту заходів”, члени комісії прийшли до висновку про необхідність редакційного доопрацювання, а після цього доопрацьований “Проект” передати археологічним товариствам і науковим установам з пропозицією направити свого представника для роботи в комісії чи надіслати зауваження до проекту “Правил по збереженню історичних пам’яток”. У відповідь на пропозицію Комісії відгукнулось Петербурзьке товариство архітекторів, яке прислало свого представника, а 5 товариств і установ подали свої зауваження і поправки. Члени комісії усвідомлювали, що Особлива комісія створена не для розгляду окремих випадків руйнації пам’яток, а для визначення способів захисту пам’яток від нищення в майбутньому, визначення організації, котра б у найбільшій мірі відповідала цим вимогам. Виходячи з цього, Особлива комісія виробила основні положення, на яких повинен базуватись закон.

А саме:

- про необхідність встановлення нагляду за збереженням пам'яток;

- про створення постійної комісії зі штатом високопрофесійних спеціалістів для опису пам'яток і складання списків;

- для підвищення авторитету, комісія повинна називатись “Імператорською”, мати в губерніях свої відділи і підпорядковуватись Міністерству народної освіти;

- створити 17 археологічних округів, до складу котрих повинні входити представники місцевих наукових товариств, а також вчені, відомі своїми працями з історії краю ⁴.

Однак, Особлива комісія не змогла визначитися відносно обмеження прав власників “вільно розпоряджатися стародавніми речами і спорудами”, встановити межю прав комісії по захисту пам'яток, щодо втручання у сферу розпоряджень власника. У відповідності до вироблених положень, Особлива комісія розпочала свою підготовчу роботу. Вона розглянула чисельні види пам'яток, охарактеризувала їх з боку історичної вартості, поділила на рухомі і нерухомі. Члени Особливої комісії вивчили і проаналізували всі законодавчі заходи, що застосовувалися у Росії для збереження старовини, зокрема, указ Петра I 1720 р, про обстеження монастирів і вилучення древніх жалуваних грамот, цінних листів, книг, історичних рукописів та стародруків; про речі із золота, знайдені в могилах Сибіру і пересилку їх до Берг-колегії чи Мануфактур-колегії (1718 р); про виплату винагород за унікальні речі із каменя, кості, зброї, посуду; про комплектування Оружейної палати історичними пам'ятками і пересилку їй цінних речей, що зберігаються в присутніх місцях; про пересилку до Синоду древніх рукописів, літописів, степенних книг, хронографів з усіх єпархій і монастирів (1722 р.); про пересилку до Академії наук історичних описів і планів монастирів (1759 р.) тощо.

Одним із перших указів, яким дійсно визначалися заходи щодо охорони старовини, комісія визнала царський указ від 31 грудня 1826 року “Про надання відомостей про залишки стародавніх споруд в містах і заборону їх руйнування”. Згідно з Указом по всіх губерніях збиралися відомості про залишки стародавніх замків, укріплень та інших споруд, з описом їхнього фізичного стану. Відповідальність за охорону цих споруд покладалася на начальників, (голів) міст і поліцію. Було дане

розпорядження скласти плани будівель, зафіксувати вигляди фасадів, провести в архівах пошуки відомостей про них, коли і ким були побудовані, з якими намірами, якщо знали пошкоджень, то коли і за яких обставин; вказати з яких будівельних матеріалів побудовані і які цінні речі, чи їх частини зберігаються в них, привести відомості про їхній фізичний стан, вказати, хто є власником цих споруд і чи піддаються вони відновленню без зміни старих планів і фасадів. На підставі матеріалів що надійшли до Міністерства внутрішніх справ у 1839 і 1841 роках під редакцією А. Глаголева були видані “Матеріали для статистики Российской империи”. Детального аналізу і розгляду підлягла діяльність Міністерства внутрішніх справ, де питання нагляду за древніми спорудами були розпорошені. Так, у підпорядкуванні Департаменту загальних справ знаходилися питання збору відомостей про стародавні споруди і про знайдені старожитності; на Департамент поліції був покладений нагляд за благоустроєм у містах, він торкався і стародавніх споруд, особливо тих, що залишилися у руїнах; Господарчий департамент — мав опікуватись древніми спорудами, що знаходилися у межах міста і погрожували падінням. Технічно-будівельний комітет відповідав за будівництво, а Центральний статистичний комітет збирав відомості етнографічного характеру⁵. Наведений вище розподіл функцій, безперечно, розпорошував сили, порушував цілісність розпоряджень, унеможлилював прийняття ефективних заходів збереження пам'яток старовини.

У безпосередньому підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ знаходилися такі відомі пам'ятки, як Мелек-Чесменська гробниця в Керчі, Бахчисарайський палац, древні споруди в Криму та ін., на утримання яких виділялися кошти з державного бюджету. Окрім царських указів щодо охорони старожитностей, котрими користувалося Міністерство внутрішніх справ у повсякденному житті, воно ще видавало чисельні циркуляри, розпорядження, нагадувало урядовцям про їхні обов'язки зберігати пам'ятки, виявляти і описувати їх. Але чиновники не поспішали виконувати циркуляри і перейматися проблемами збереження пам'яток.

У підтвердження своїх висновків Особлива комісія навела яскравий приклад виконання циркуляра № 287 за 1869 рік “Про надання

описів і креслень пам'яток, цитаделей, споруд". 15 губерній, в тому числі Київська і Херсонська, де безперечно знаходилося багато пам'яток, взагалі не прислали відповідей, 17 губернаторів, в тому числі і Харківської губернії, відповіли, що пам'яток у ввірених їм губерніях немає. Чернігівська губернія надіслала описи і креслення лише будівлі архіву і воріт. Це при тому, що там є прекрасний Спасо-Преображенський собор — один з найдавніших, побудований у XI ст. у візантійському стилі, прикрашений мармуровими колонами і мармуровими плитами з орнаментом.

Таке відношення до справи, на думку членів Особливої комісії, унеможливило підготовку "Списку пам'яток" і ставило під сумнів всю справу охорони старовини, тому що не можна охороняти того, що невідоме⁶.

Вивчивши стан справ з охороною пам'яток в країні, Особлива комісія підвела підсумки і констатувала, що правила, встановлені законодавством, а також заходи, що застосовувалися Міністерством внутрішніх справ, не досягають мети. Причина полягала в тому, що відомості про пам'ятки розпорошені і потребують певних зусиль для ознайомлення з ними. Від чиновників Міністерства внутрішніх справ не можна вимагати знань в області місцевої історії і старовини.

Спираючись на думку учасників Археологічного з'їзду, Особлива комісія прийшла до висновку, що головним руйнівником визначених пам'яток старовини є парафіяльне духовенство і благодійне купецтво, котрі не розуміючи дійсної вартості існуючих пам'яток, допомагають церковникам перебудовувати древні храми. До цього причетні і провінційні архітектори, що виконують ці забаганки. Комісія також ознайомила з міжнародним досвідом в області охорони пам'яток. Відносно ж питань про право власності, то погляди з цього питання у членів комісії не співпали. Були дві пропозиції: перша, що "на користь науки і слави народної" необхідно обмежити право приватної власності і внести в обов'язки власника древньої споруди не змінювати облік пам'ятки; друга, протилежна, що такі умови суперечать юридичним нормам про право власності. Після обміну думок, комісія прийшла до висновку, що вирішення цієї проблеми, в даний момент, не стоїть на часі. Розгляд цього питання необхідно перенести на майбутнє, коли на практиці виникне така потреба.

Відповідно до пам'яток, що складають власність церкви і громадськості, то комісія визнала, що буде справедливим підпорядкувати їх нагляд на рівні з державною власністю. На розгляд майбутньої комісії було перенесено питання про накладення стягнень за порушення правил охорони пам'яток та ін.

Проаналізувавши стан справ з охороною пам'яток в країні, ознайомившись з досвідом країн Західної Європи, Особлива комісія у 1877 році підготувала проект "Правил про збереження історичних пам'яток". Він був невеликий за обсягом, складався із 28 статей. У перших двох констатувалось, які пам'ятки підлягають захисту від руйнації і необґрунтованих переробок, а саме, "ті, що мають художнє чи історичне значення і належать до державної, церковної чи суспільної власності". Визначені основні види пам'яток, що підлягають охороні: а/ пам'ятки архітектури; б/ пам'ятки живопису і ліплення; в/ вироби ремесел, промислів; г/ пам'ятки писемності, стародруки та ін. Далі пояснювалося, що названі види охоплюють досить широке коло пам'яток. Зокрема, кургани, могили, вали, земляні насипи, кам'яні баби /скульптури/, кам'яні знаряддя праці, стародавні споруди, ікони, стінописи, епіграфічні пам'ятки, церковне і ужиткове начиння — тобто все те, що заслуговує збереження як пам'ятки археологічні, історичні, мистецькі.

У наступних статтях /№.№. 3–17/ були вписані організаційні засади створення і діяльності "Імператорської комісії по збереженню історичних пам'яток". Пропонувалося Комісію підпорядкувати Міністерству народної освіти. Керівний орган за штатом планувався невеликий: голова Комісії, чотири постійні члени та члени з дорадчим голосом, секретар. Постійні члени повинні бути спеціалістами в області археології, архітектури, історії мистецтв, разом з головою Комісії і секретарем вони створюють постійно діюче Центральне бюро. Для вирішення важливих питань збереження старовини, передбачалось залучення до роботи представників різних товариств і відомств на правах членів з дорадчим голосом, котрі б збирались у визначені строки, а в разі термінової потреби за рішенням голови Комісії. У роботі Комісії повинні приймати участь наступні установи — Міністерства: народної освіти, внутрішніх справ, імператорського двору, державного майна, Академія наук і Академія мистецтв, наукові

товариства, та інші установи, що висловлять своє бажання співпрацювати. Комісії надавалося право, при необхідності запрошувати компетентних спеціалістів, надаючи їм право голосу. Розгляд справ планувалося проводити на звичайних і загальних засіданнях.

За статтею № 10 проекту в коло обов'язків Комісії включались наступні питання:

- а/ обговорення заходів, направлених на виявлення пам'яток;
- б/ перевірка, доповнення, поданих до Комісії відомостей про пам'ятки, підготовка і подання доповідей з науковими оцінками історичного, археологічного і мистецького значення;
- в/ складання попередніх списків для публікації, а також звітів про роботу Комісії;
- г/ пошуки заходів по збереженню пам'яток;
- д/ підготовка інструкцій відділам і блюстителю /охоронцям — Т. Г./;
- е/ нагляд за виконанням заходів збереження пам'яток, запропонованих Комісією;
- ж/ у термінових випадках — попереджувати відповідні відомства про призупинення робіт по розбору чи перебудові споруд;

Одинадцятьою статтею передбачався розгляд питань на засіданнях Комісії. В ній зокрема зазначалось:

- а/ обговорювати кінцевий варіант списку пам'яток;
- б/ готувати постанови у випадках, коли підтримувати пам'ятку недоцільно або постанову про її ліквідацію;
- в/ обговорювати заходи, направлені на збереження пам'яток, розглядати подані пропозиції, способи їх відновлення;
- г/ скласти плани наукових відряджень для обстеження пам'яток у губерніях, підбирати кадри, котрим можна було б доручати виконання завдань по охороні і вивченню пам'яток на місцях;
- д/ за поданням голови Комісії, розглядати всі справи, що торкаються її роботи⁷.

У проєкті були передбачені статті про дії Комісії у випадках зняття з обліку пам'яток, про підведення підсумків роботи за певний час, доведення результатів своєї діяльності до відома широких верств населення через публікацію звітів у своїх виданнях "Известиях" чи "Записках," у газетах — "Єпархіальних, Губернських" відомостях Визначалися обов'язки Духовного відомства, державних установ та громадських закладів, котрі при ремонті чи

переробці пам'яток повинні інформувати Комісію і без її дозволу не робити будь-яких змін чи поновлень. Передбачалась матеріальна і моральна винагорода за роботу в Комісії. Члени відділів і блюстителі /охоронці/, що перебували на державній службі, зараховувались до VI і VII класу з правом носити мундир Міністерства народної освіти з відповідним пенсійним забезпеченням. До проєкту "Правил про збереженню історичних пам'яток" були додані пропозиції щодо створення 17 археологічних округів.

На теренах України планувалося створити 4 округи: Харківський, що охоплював Харківську, Курську, Орловську, Воронізьку губернії та Донську область. Вищою науковою установою в окрузі названий Харківський університет.

Київський археологічний округ складався з Київської, Волинської, Чернігівської, Полтавської губерній, а науковими установами названі Київський університет, Історичне товариство Нестора-літописця та Церковно-археологічне товариство.

До складу Одеського археологічного округу увійшли: Херсонська, Бессарабська, Подільська, Катеринославська губернії з Новоросійським університетом та Одеським товариством історії та старожитностей на чолі. Таврійський археологічний округ об'єднував Таврійську, Кубанську, Ставропольську, Астраханську губернії. Науковою установою названий — Керченський музей⁸.

На утримання Імператорської комісії збереження історичних пам'яток кошторисом передбачалися щорічні виграти у сумі 36900 крб. З цього питання віце-президент Одеського товариства історії та старожитностей М. Н. Мурзакевич виклав свою особисту думку⁹. Він висловив сумнів, що такі високоосвічені особистості як академіки, професори, художники, археологи, що живуть у Санкт-Петербурзі, навряд чи погодяться працювати експертами за таку мізерну платню в 1500 крб. в рік. Ця платня не рівнозначна затраченій праці. Він вважав, що вони отримують достатню платню, що призначена за посадою, за мундиром і за V клас пенсією, плюс право вченої служби, державних нагород, є більшою за основним місцем служби і пропонував схилити їх до безоплатної роботи в Комісії. Суму, що становитиме 6 тисяч крб. в рік, М. Мурзакевич запропонував направити на збереження пам'яток. Відносно оплати праці

членам археологічних округів, то вчений вважав, що їй необхідно збільшити платню з 500 крб. до 750 крб. в рік, враховуючи те, що в провінції набагато складніше займатись обстеженням пам'яток, виконувати креслення і замальовки. Ініціативи М. Н. Мурзакевича не знайшли підтримки у Особливої комісії. Вони вважали, що наведена в кошторисі платня замала, що буде складно знайти спеціалістів” котрі б погодились за такий оклад працювати лише в Комісії. Тому передбачали можливість їхньої додаткової наукової діяльності за винагороду¹⁰.

Великі суперечки виникали під час обговорення питання про право приватних власників вільно розпоряджатись старожитностями, колекціями, спорудами, що перебували у їхній власності, та про право Комісії втручатися у розпорядження власників, якщо вони не забезпечують охорону пам'яток давнини. Ці розбіжності та брак коштів у державній скарбниці стали на перешкоді прийняття “Правил збереження історичних пам'яток”¹¹.

За пропозицією Міністерства народної освіти, підтриманою О. С. Уваровим, був створений наступний /другий/ проект закону. В ньому охорону пам'ятників старовини пропонувалось покласти на Історичний музей /до речі створений Московським археологічним товариством/ у м. Москві. Але і цього разу проект теж відхилили, посилаючись на те, що ряд функцій, вказаних у проекті, виконує імператорська Археологічна комісія, а також на те, що включати до завдань музею такий широкий спектр питань є недоцільним і обтяжливим, що буде важливішим для нього, якщо він залишиться древнесховищем.

В свою чергу Археологічна комісія, спираючись на статут, підготувала низку правил:

про проведення археологічних розкопок; реставрацію пам'яток архітектури; про обов'язковий дозвіл Академії мистецтв та Археологічної комісії на проведення цих робіт; про інформування щодо надходжень пам'яток давнини до музеїв, колекцій і приватних власників¹². Матеріали, підготовлені Археологічною комісією, розглянули зацікавлені установи і відомства: Міністерства — держмайна і внутрішніх справ, Синод, Академія наук, Академія мистецтв.

У 1887 р. через Міністерство народної освіти з пропозиції розглянули археологічні товариства країни і підготували свої відгуки. Московське археологічне товариство у своєму відзиві особливу увагу звернуло на юридичний бік справи, вказуючи на невідповідність дій Археологічної комісії, перебирання нею ряду питань, що включені до статутів інших наукових товариств. Йшлося, зокрема, про надання дозволу на проведення реставраційних робіт, відкритих листів на проведення археологічних розкопок, що виконувало і Московське археологічно товариство. У березні цього ж року питання стосунків Археологічної комісії з іншими науковими товариствами було обговорено, встановлені відповідні форми спілкування, їй надавалось виключне право нагляду за археологічними дослідженнями на всій території імперії і реставрації пам'яток архітектури за погодженням з Академією мистецтв.

В цей час О. Б. Лобанов-Ростовський перейшов на службу до Міністерства закордонних справ, де обіймав спочатку посаду заступника (товариша) міністра, а з 1895 — міністра цього відомства. Розробка законопроекту про охорону пам'яток старовини на державному рівні припинилась на довгі роки¹³. (*Далі буде*).

Джерела та література

1. Труды II Археологического съезда в Санкт-Петербурге. — Спб., 1876. — Вып. 1. — С. 16–17.
2. Проект правил о сохранении исторических памятников // Материалы по вопросу о сохранении древних памятников, собранные императорским Московским археологическим обществом. — М., 1911. — С. 1–8.
3. Анучин Д. Н. Граф Алексей Сергеевич Уваров (биографический очерк) // Труды VI Археологического съезда в Одессе 1884. — Одесса, 1886. — Т. 1. — С. VIII.
4. Проект правил о сохранении... — С. 7–8.
5. Объяснительная записка к проекту правил о сохранении исторических памятников // Материалы по вопросу о сохранении древних памятников, собранные императорским Археологическим обществом. — М., 1911, — С. 18–21.
6. Там само. — С. 22.
7. Там само. — С. 1–8.
8. Проект правил о сохранении... — С. 6–7.
9. Особое мнение относительно организации сохранения памятников в России члена

- комиссии, вице-президента Одесского общества истории и древностей Н. Н. Мурзакевича // Материалы по вопросу о сохранении древних памятников, собранные императорским Московским археологическим обществом. — М., 1911. — С. 9–10.
10. Григор'єва Т. Ф. Сторінки життя та діяльності М. Н. Мурзакевича // Історія України. Маловідомі імена події, факти. Збірник статей. Ін-т історії України НАН України. — К., 1996. — С. 31–57.
11. Объяснительная записка к проекту правил... — С.42–44.
12. Труды VII Археологического съезда в Ярославле. — М., 1891. — Т. 2. — С. 347–353.
13. Історико-культурна спадщина України (XIX ст. — поч. XX ст.) Збірник документів і матеріалів (упоряд. Т. Ф. Григор'єва). — К., 1995. — С. 302.

Tetana Hrygor'eva

The history of creation of the Low preserving the historical monuments

The article describes the history of forming and preserving the historical monuments in Ukraine, the contribution of famous Ukrainian science and cultural leaders in this field, the structure of this manifold work.

Key words: *Ukrainian culture, historical-cultural heritage, archeological, architecture, historical monuments, archaeological, historical organization.*

